

В. В. Калініченко

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

СІЛЬСЬКА (ЗЕМЕЛЬНА) ГРОМАДА ЯК ЕЛЕМЕНТ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКЦІЯ

В. В. Калініченко. Сільська (земельна) громада як елемент нематеріальної культурної спадщини: історична ретроспекція

Досліджено історичний розвиток селянського поземельного, самоврядного, соціального інституту – сільську (земельну) громаду, доведено, що його можна вважати проявом нематеріальної культурної спадщини України. Сільська (земельна) громада еволюціонувала під впливом факторів, пов'язаних з особливостями розвитку селянського «світу». Сільська (земельна) громада – це природно створене, історично розвинене місцеве сусідське соціально-економічне, політичне, ідеологічне, побутове об'єднання селян, створене з метою обслуговування і задоволення власних потреб та інтересів співвласників землі; громадсько-виробнича і соціальна організація, що поєднує систему сусідських та родинних зв'язків, відносин, традицій; соціальний організм, пов'язаний з традиційною формою розселення (село, хутір), демократичною системою управління, самоврядування й регуляції поземельних, економічних, побутових, соціальних та інших взаємовідносин своїх членів; елемент нематеріальної культурної спадщини України.

Ключові слова: *сільська, земельна громада, нематеріальна культурна спадщина.*

V. V. Kalinichenko. Rural (land) community as an element of intangible cultural heritage: historical retrospection

The historical development of the traditional peasant institute of self-government of the rural (land) community is studied, it was proved that it can be considered a manifestation of intangible cultural heritage of Ukraine.

The purpose of the paper is to explore the historical development of the peasant land, self-governing, social institution – rural (land) community; prove that the rural (land) community can be considered a manifestation of intangible cultural heritage of Ukraine.

Research methodology. The methodological basis of the study are the principles of historicism, objectivity, systematicity of scientific analysis and synthesis. The objectivity in the study is evident in identifying potential opportunities for the development of the agricultural sector of the

economy. The principle of historicism provides a look at the activities of the rural (land) community as a process that developed in time in the set of historical relationships and interdependences. The study used general science and special historical methods that correspond to historical analysis. Analysis of historiography has determined the use of analysis, synthesis, generalization, classification. Methods of analysis, typology, classification, systematization were used in the study of protocols of the general meeting of land communities, letters and complaints to the authorities.

Results. Rural (land) community has evolved under the influence of both external factors and internal ones, associated with the peculiarities of the development of the peasant “world”. Rural (land) community – a naturally created or historically developed local neighboring socio-economic, political, ideological, domestic association of peasants and their households, created in order to serve and meet their own needs and interests as co-owners of land, pastures, water, etc.; it is social organization of peasant households (individual producers), combining a system of neighboring and family ties, relations, traditions; it is a social organism associated with the traditional form of resettlement, democratic system of governance, self-government and regulation of land, economic, domestic, social and other relationships of its members; it is an element of intangible cultural heritage of Ukraine.

Novelty. For the first time, the rural (land) community is regarded as an element of intangible cultural heritage of Ukraine.

The practical significance. The rural (land) community, as an element of intangible cultural heritage, can become an object of environmental museumification.

Keywords: *rural, land community, intangible cultural heritage.*

Постановка проблеми. В Україні, останніми роками, сільське населення неухильно зменшується, скорочується чисельність економічно спроможних і соціально активних людей, а процес зникнення селянства, як соціальної верстви, неабияк пришвидшився. Кількість сіл зменшується, саме тому питання їх збереження надзвичайно актуальне,

адже в селах досі існують духовні цінності українства. Щоби селянство, як соціальна верства, не зникло, необхідно зберегти селянський двір як окреме селянське господарство і відродити традиції селянського самоврядування — сільську (земельну) громаду.

Сільська (земельна) громада — поземельне, господарське, соціальне об'єднання селянських дворів, система сусідських і родинних зв'язків, відносин, традицій. 6 березня 2008 р. Україна долучилась до Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної спадщини, 27 серпня 2008 р. цей міжнародний акт набув чинності в Україні. Термін «нематеріальна культурна спадщина» означає ті звичаї, форми показу та вираження, знання й навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти, культурні простори, визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини (Основные тексты Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия, 2016; Нематериальное культурное наследие. ЮНЕСКО). Отже, традиція самоврядування соціального поземельного інституту — сільська (земельна) громада, що існувала впродовж тисячоліть, може вважатися елементом нематеріальної культурної спадщини та має право на долучення до відповідних реєстрів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Останнім часом діяльність громади в українському селі досліджували І. Є. Громенко, В. В. Анісімов, І. В. Кривко, В. В. Бойко, В. В. Мацюцький (Мацюцький, 2014, 2017, 2019), І. Г. Верховцева (Верховцева, 2019), які розглядали різні аспекти життя та діяльності цього поземельного інституту. Цим питанням займалися і ми (Калініченко, 2020). Також у нашому доробку є комплексне історичне дослідження інституту земельної громади в 1917–1930 рр. (Калініченко, 2013). Проте жодне з досліджень не розглядало сільську (земельну) громаду як суб'єкт нематеріальної культурної спадщини України.

Мета статті — дослідити історичний розвиток селянського поземельного, самоврядного, соціального інституту — сільську (земельну) громаду; довести, що сільську (земельну) громаду можна вважати проявом нематеріальної культурної спадщини України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «громада» в науковій літературі вико-

ристовується в кількох значеннях. У широкому значенні громада — це різні людські спільноти: селянське об'єднання, міська комуна, земляцтво, релігійна група тощо. У деяких країнах — нижча адміністративно-територіальна одиниця. У вузькому значенні цього терміна — це первісна форма соціальної організації людей, яка згодом перетворилася в сусідську (територіальну, сільську) громаду. Сільська (земельна) громада стала нижчою одиницею складного соціального організму суспільства; формою сільського самоврядування; організацією безпосередніх виробників.

Сільська (земельна) громада еволюціонувала під впливом як зовнішніх факторів (економіка, ідеологія, податкова політика держави), так і внутрішніх, пов'язаних з особливостями розвитку селянського «світу». Упродовж людської історії вона існує як один з принципових типів соціальної організації, що детермінує структуру суспільства й порядок його життєдіяльності. Опосередковано сільська (земельна) громада пов'язана з первісністю, яка, однак, не зникла в епоху цивілізацій. З розвитком суспільства змінювались форми громади: родова, сімейна, сільська (земельна). Сільська (земельна) громада виникла в первісну добу, її ознаками були звичаєві форми самоврядування та спільне володіння засобами виробництва (Калініченко, 2004, с. 210).

У VI–IX ст. сільська (земельна) громада існувала в трьох стадіальних видах: великосімейна, територіально-великосімейна і територіальна громада. З X–XI ст. існували незалежні сільські громади (верви) й залежні від замків громади князівських сіл. У XIV–XVI ст. поширеною формою сільських громад були громади-волості. Складова таких громад — великі дворища. Стадіально це територіально-великосімейна громада, для якої були характерні такі функції: управління, судочинство, регулювання форм землекористування, фіскальні повноваження. Громади-волості в XV–XVI ст. трансформуються в громади багатодвірного села. Великосімейні двори були їх складовою, зберігаючи власне самоврядування, звичаї та культ предків. Стадіально громада переходить до територіального (сусідського) виду. У XVII–XVIII ст. територіальна (сільська) громада стає додатком помісної системи (Корнієнко, 2011, с. 157).

З 1839 р., за рішенням російського уряду сільська громада стала найнижчою адміністративно-господарською одиницею (частиною волості) на землях, де мешкали державні селяни. Під час селянської реформи 1861 р. в колишніх поміщицьких були юридично оформлені сільські громади (Брокгауз, 1900, с. 377–378).

Сільська громада стала адміністративною одиницею, виконуючи такі функції: адміністративна, поліційна, фіскальна. У місцевостях, де панувала общинна форма землекористування, сільська громада мала повноваження поземельної общини. У випадках, коли межі сільської громади і общини не співпадали, земельні справи вирішували на селенних сходах домогосподарів цієї поземельної общини (тобто зборах, на яких вирішували лише земельні питання), а сільська громада не втручалась. Сенатом Російської імперії була легалізована така практика (Практика Правительствующего Сената по крестьянским делам, 1914, с. 602–603). Отже, у другій половині XIX ст. — 1917 р. сільська громада була адміністративно-господарською одиницею.

Революційні події 1917 р. та пов'язані з ними процеси політичної нестабільності, економічної розрухи, знищення правового середовища сприяли відновленню сільської громади як інституту сільського самоврядування. Сільська громада стала важливим фактором в аграрних перетвореннях, ставши посередником між більшовицькою владою й окремим селянським двором.

Вищим органом влади в сільській громаді був сход (загальні збори) домогосподарів. Домогосподар — голова селянського двору, селянський двір — складова громади. На сході обирали старосту та інших представників сільської адміністрації. Головною особливістю сільської (земельної) громади як соціального інституту є той факт, що влада в ній належить всім її членам (громадянам), а не певній особі чи групі осіб. Свою волю громадяни реалізують на сході. Сход громади, де вирішуються всі питання внутрішнього життя, — головна істотна ознака громади, без якої вона не може існувати.

Більшовики, після захоплення влади в 1917 р., намагаючись знищити сільську громаду, адміністративні функції передали новоствореній сільській раді. Спільна загроза

в часи революційних перетворень змусила селян об'єднатись. Зв'язки всередині громади зміцніли, зріс і авторитет сільської громади, яка продовжувала активно діяти. Більшовики вирішили використати останню в справі колективізації села (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1979, с. 52–53). За участі сільських громад мав відбуватись перерозподіл колишніх поміщицьких земель (Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик, 1959, с. 11–14; Якиманский, 1924, с. 18). Сільська громада була визначена однією з категорій землекористувачів (Экономическая политика СССР, 1947, с. 79).

Крім перерозподілу конфіскованих поміщицьких земель, сільська громада виконувала такі функції: догляд за землями спільного користування; громадськими будівлями; на засадах звичаєвого права, вирішення майнових суперечок всередині громади; підтримання порядку в селі; виконання суспільних повинностей (Калініченко, 2013, с. 56–59).

Більшовики намагались ввести в селі колективну форму землекористування, але у зв'язку із селянським опором колективізації радянська влада влітку 1919 р. склала повноваження. На Наддніпрянщині наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. більшовики відновили радянську владу, де, продовжуючи непопулярну політику «воєнного комунізму», шукали опори серед селян. Сільська громада, котра обстоювала інтереси своїх членів, для цієї мети була непридатна, тому більшовики вирішили розколоти її, «посиливши класову боротьбу на селі» між заможними і незаможними частинами селянства. У травні 1920 р. ВУЦВК прийняв «Закон про комітети незаможних селян», згідно з яким метою комнезамів стало знищення «куркульського засилля» в українському селі (Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920), 1962, с. 114). «Уся весна і літо ... пройшла під знаком ліквідації куркульства», — читаємо у звіті Наркомзему УСРР (Отчет Народного комиссариата земледелия УССР за 1920 год, 1921, с. 3). Але громада встояла. Політика продрозверстки, на початку 1921 р., зумовила посилення серед селянства повстанського руху проти радянської влади. Більшовики, щоб утримати владу, були змушені поступитися своїми ідеологіч-

ними принципами. У березні 1921 р. відбувся Х з'їзд РКП(б), рішенням якого став перехід до нової економічної політики.

Постала потреба конкретизувати ставлення правлячого режиму щодо селянства і сільської громади. Ігнорувати громаду радянська влада не могла, тому в листопаді 1922 р. прийнято Земельний Кодекс УСРР (далі ЗК УСРР) (Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР, 1922, ст. 750). Згідно з ним, радянська влада узаконила сільську громаду під терміном «земельна громада». Створення правової основи для функціонування сільської (земельної) громади свідчило про визнання радянською владою домінуючої ролі цього поземельного соціального інституту в житті села. Таким чином, під тиском реалій 1917–1921 рр., радянська влада визнала сільську (земельну) громаду. Водночас більшовики намагались обмежити коло обов'язків громади лише поземельними справами (Земельний кодекс УСРР, 1922, ст. 43). За ЗК УСРР, 1922 р. сільська громада стала земельною громадою.

Земельна громада — сукупність селянських дворів, а не окремих фізичних осіб. У своїй діяльності земельна громада зверталася лише до двору (господарства), до складу якого повинен був входити кожний член громади. Селянин набував права користування землею, лише перебуваючи в земельній громаді й лише в складі двору (Земельний кодекс УСРР, 1922, ст. 93, 97, 127, 136).

Адміністративними питаннями, переданими сільській раді, земельно-господарськими питаннями, за ЗК УСРР, мала займатися земельна громада. Але в реальному житті земельна громада продовжувала виконувати й всі інші важливі для села соціальні функції. Фактично громада функціонувала як поземельна організація і як самоврядна селянська організація. Протиріччя між земельною громадою і сільською радою були постійними. У циркулярі НКВС і НКЗ УСРР від 15 листопада 1923 р. зверталася увага «місцевих радянських владних структур на те, що органи управління земельних громад, якими були загальні збори (сходи) та вибрані ним уповноважені, відволікалися від наданих їм чинним законодавством земельних справ і переходили до розгляду справ, що стосувалися завдань управління, тобто втручалися в компетенцію сільської ради...»; підкреслювалося, що «ді-

ючим радянським законодавством не передбачалися сільські сходи, як органи влади на селі» (як це було до 1917 р. — прим. авт.); «усі розпорядження влади на селі мали виходити лише від сільської ради та інших урядових органів, й їх розпорядження були обов'язковими для всіх земельних громад» (Об общих собраниях членов земельных обществ, 1925, с. 237–241).

Сільські ради, у своїй більшості, не мали власних бюджетів, отже, вони перебували у фінансовій залежності від земельних громад. Так, у 1927 р. бюджети всіх сільрад УСРР становили 600 тис. крб., а бюджети земельних громад — 13 млн крб. (Петровський, 1978, с. 240). Лише 500 із 10500 сільрад республіки мали власні бюджети (Низові бюджети України в 1926/27 господарчому році (районові, сільські, земельних громад), 1926, с. IX).

Земельна громада мала широкі внутрішні можливості для організації кооперативних об'єднань, надійні приватновласницькі стимули (економічна незалежність селянського двору, право вільно розпоряджатись результатами праці тощо) й не могла стати основою колективізації, оскільки та не відповідала менталітету селянства і, як наслідок, сприймалась як насильницька. Земельні громади, у своїй більшості, не стали засобами колективізації, а більшовики не могли змиритися із самоврядним та демократичним соціальним інститутом.

У липні 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову «Про зміни і доповнення Земельного кодексу УСРР», яка обмежила виборчі права членів громади. Права голосу та участі в управлінні земельною громадою позбавлялись хазяйновиті, отже, і авторитетні в громаді селяни, яких радянська влада вважала куркулями, тобто своїми ворогами. Сільські ради здобули право затверджувати рішення земельних громад (Бюлетень НКЗС УСРР, 1927, с. 440, 442). У грудні 1928 р. ЦВК СРСР ухвалив «Основні засади землекористування та землеустрою», за якими земельна громада підпорядковувалась сільській раді, а селяни, які не мали права вибору до рад, позбавлялися права голосу на сходах земельної громади (Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР, 1954, с. 300–306).

У 1928–1929 рр. більшовики змушували земельні громади переходити на статут това-

риства спільного обробітку землі. Селяни не вбачали в такій формі господарювання переваг, тому чинили опір колективізації. Станом на жовтень 1929 р., за даними Укрколгоспу, на колективну форму землекористування перейшло лише 355 земгромад із майже 40 тис. наявних в УСРР (Україна: Статистичний щорічник, 1929, с. 351).

Своєю демократичною, самоврядною суттю земельна громада суперечила тоталітарному режиму, який почав формуватися в СРСР. Земельна громада була ліквідована, як й інші громадські, не державні, не контрольовані правлячим режимом інституції. У лютому 1930 р. постановою Президії ЦВК СРСР та ВУЦВК і РНК УСРР в районах повної колективізації земельні громади ліквідовувалися, їхні обов'язки передавалися сільським радам (Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР, 1954, с. 465–466; Вісті ВУЦВК, 1930). У березні 1930 р. Наркомзем УСРР розіслав інструкцію «Про порядок ліквідації земельних громад в районах суцільної колективізації» (Калініченко, 2013, с. 312). За рішенням сільської ради, у межах окремого села земельна громада ліквідовувалася, її майно передавалося колгоспу, органи самоврядування розпускалися (Бюлетень НКЗС УСРР, 1930, с. 80–81).

В умовах колгоспно-радгоспної системи (що виникла в результаті проведення повної колективізації сільського господарства), тобто в радянську добу, селянського самоврядного інституту не існувало.

Після проголошення незалежності (наприкінці ХХ ст. — початку ХХІ ст.) триває земельна реформа в Україні, яка стала найтривалішою у світі. У межах реформи створено об'єднані територіальні громади (далі ОТГ). За законопроектами № 2194 (прийнятий за основу в першому читанні 14 листопада 2019 р.) та № 2280 (прийнятий за основу 12 грудня 2019 р.) ОТГ зможуть вільно розпоряджатися землями, які наявні на їх території (Земельна реформа; Земельна реформа та зміни, які чекають на громади). Чи зможуть ОТГ продовжити традиції сільської (земельної) громади — це предмет окремого дослідження.

Висновки. Сільська (земельна) громада — це природно створене, історично розвинене місцеве сусідське соціально-економічне, політичне, ідеологічне, побутове об'єднання се-

лян та їхніх дворів, з метою обслуговування та задоволення власних потреб й інтересів співвласників (співкористувачів) землі, пасовиськ, води тощо; громадсько-виробнича і соціальна організація селянських дворів (індивідуальних виробників), що поєднує систему сусідських і родинних зв'язків, відносин, традицій; соціальний організм, пов'язаний з традиційною формою розселення (село, хутір), демократичною системою управління, самоврядування й регуляції поземельних, економічних, побутових, соціальних та інших взаємовідносин своїх членів. Головна особливість сільської (земельної) громади як соціального інституту — влада в ній належить всім її членам (громадянам), а не певній особі чи групі осіб. Своєю волю громадяни реалізують на сході громади, де вирішуються всі питання внутрішнього життя, — це головна істотна ознака громади, без якої вона не може існувати. Сільську (земельну) громаду можна вважати елементом нематеріальної культурної спадщини України. Сільська громада (окремого села) може бути внесеною до переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з необхідністю розглянути сільську (земельну) громаду як об'єкт середовищної музеєфікації; з'ясувати єдність та відмінність сучасної об'єднаної територіальної громади з сільською (земельною) громадою. Планується написання циклу статей, пов'язаних із використанням сільською громадою звичаєвого права у вирішенні внутрішніх селищних суперечок; використання традиційних форм громадського дозвілля; організація та проведення традиційних свят.

Список посилань

- Брокгауз, Ф. А., Ефрон, И. А. (1900). *Энциклопедический словарь*. (Т. 29). Санкт-Петербург.
- Бюлетень НКЗС УСРР. (1927). № 35. Харків.
- Бюлетень НКЗС УСРР. (1930). № 13. Харків.
- Верховцева, І. Г. (2019). *Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)*. (Автореф. дис ... д-ра іст. наук: 07.00.02). Чернівці.
- Вісті ВУЦВК. (1930, 9 березня). Харків.
- Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. (1922). Харків: Видання НКЮ УСРР.
- Земельна реформа. Ресурс: Урядовий портал. Відновлено з <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/zemelna-reforma>.

- Земельна реформа та зміни, які чекають на громади.* Відновлено з <https://smartfarming.ua/insayty/zemel-na-reforma-ta-zminy-yaki-chekayut-na-hromady>.
- Земельний кодекс УСРР.* (1922). Харків: Видавництво НКЗС УСРР.
- Історія українського селянства.* (2006). (Т. 2). Київ: Наукова думка.
- Калініченко, В. В. (2004). Громада поземельна. *Енциклопедія історії України.* (Т. 2, с. 210–211). Київ: Наукова думка. Відновлено з <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/2.pdf>.
- Калініченко, В. В. (2013). *На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.).* Харків: ХДАК; Видавець Савчук О.О.
- Калініченко, В. В. (2020). Селянський двір і земельна громада в Українській СРР (1922–1930 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* Вип. 30, 17–33 Харків.
- Корнієнко, В. (2011). Громада. *Політична енциклопедія.* Київ: Парламентське видавництво.
- КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.* (1979). (Т. 2). Київ: Політвидав України.
- Мацюцький, В. В. (2019). Визначення кількості земельних громад на Лівобережній Україні. *Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця, Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції 30–31 травня 2019 р.* (С. 362–363). Харків.
- Мацюцький, В. В. (2017). Генеза земельної громади УСРР. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі, XXIV Міжнародна наукова конференція, 26–27 квітня 2017 г.:* збірник наукових трудов. (Вип. 4, Ч. 8, с. 54–59). Переяслав-Хмельницький.
- Мацюцький, В. М. (2014). Земельно-передільна діяльність земельної громади Лівобережної України (1922–1930 рр.). *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії,* Матеріали IV Міжнародної наукової конференції: збірка статей. (С. 185–196). Харків.
- Нематеріальне культурне насліддя. *ЮНЕСКО.* Восстановлено из <https://ru.unesco.org/themes/nematerialnoe-kulturnoe-nasledie>.
- Низові бюджети України в 1926/27 господарчому році (районові, сільські, земельних громад). (1926). Т. V, вип. 5, № 157. *Статистика України. Серія VI. Статистика фінансів.* Харків.
- Об общих собраниях членов земельных обществ. (1925). *Земельное законодательство УСРР и практика по земельным спорам: Сборник постановлений и решений.* Харьков.
- Основные тексты Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия.* (2016). Восстановлено из https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts_2016_version-RU.pdf.
- Отчет Народного комиссариата земледелия УССР за 1920 год.* (1921). Харьков: Издание Наркомзема УССР.
- Петровський, Г. І. (1978). *Вибрані статті і промови.* Київ: Політвидав України.
- Практика Правительствующего Сената по крестьянским делам.* (1914). Санкт-Петербург: Департамент государственного земельного имущества.
- Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920):* [Зб. документів і матеріалів]. (1962). Київ: Видавництво АН УРСР.
- Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. 1917–1954.* (1954). Москва: Госюриздат.
- Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: сборник документов. 1917–1936.* (1959). (Т. 1). Москва: Политиздат.
- Україна: Статистичний щорічник: 1929 рік.* (1929). Харків: ЦСУ УСРР.
- Экономическая политика СССР: сборник документов.* (1947). (Т. 1). Москва: Госполитиздат.
- Якиманський, В. (1924). *К итогам аграрной революции на Украине: По данным анкетного обследования 1922 г.* Харьков: ЦСУ УССР.

References

- Brockhaus, F. A., Efron, I. A. (1900). *Entsiklopedicheskiy slovar'.* (Vol. 29). St. Petersburg. [In Russian].
- Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic.* (1927). No. 35. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic.* (1930). No. 13. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Verkhovtseva, I. G. (2019). *Peasant self-government in the Russian Empire (the second half of XIX — early XX century).* (Abstract of the dissertation ... Dr. of Historical Sciences: 07.00.02). Chernivtsi. [In Ukrainian].
- The News of the All-Ukrainian Central Executive Committee.* (1930, March 9). [In Ukrainian].
- Collection of legalizations and orders of the workers' and peasant government of the USSR.* (1922). Kharkiv: Publication of the People's Commissariat of Justice of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. [In Ukrainian].
- Land reform. *Uriadovyi portal.* Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/ekonomichne-zrostannya/zemelna-reforma>. [In Ukrainian].
- Land reform and changes that await communities.* Retrieved from <https://smartfarming.ua/insayty/zemel-na-reforma-ta-zminy-yaki-chekayut-na-hromady>. [In Ukrainian].
- Land Code of the USSR.* (1922). Kharkiv: Publishing House of the People's Commissariat of Land

- Affairs of the Ukrainian Socialist Soviet Republic. [In Ukrainian].
- History of The Ukrainian peasantry.* (2006). Vol. 2. Kyiv: Naukova Dumka. [In Ukrainian].
- Kalinichenko, V. V. (2004). Land community. *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* (Vol. 2, P. 210–211). Kyiv: Naukova Dumka. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/2.pdf>. [In Ukrainian].
- Kalinichenko, V. V. (2013). *At the turn of the eras: land community in Dnieper Ukraine (1917–1930).* Kharkiv: Kharkiv State Academy of Culture; Publisher Savchuk O. O. [In Ukrainian].
- Kalinichenko, V. V. (2020). Peasant household and land community in the Ukrainian SSR (1922–1930). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii: Istorii Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky.* Issue 30, 17–33. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Kornienko, V. (2011). Community. *Politychna entsyklopediia.* Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [In Ukrainian].
- Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee.* (1979). Kyiv: Polityvydav Ukrainy. [In Ukrainian].
- Matsutskyi, V. V. (2019). Determination of the number of land communities on the Left Bank Ukraine. *Ekonomichni rozvytok i spadshchyna Semena Kuznetsia*, Abstracts of the International Scientific and Practical Conference May 30–31, 2019. (P. 362–363). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Matsutskyi, V. V. (2017). Genesis of the land community of the Ukrainian SSR. *Aktual'nye nauchnye issledovaniya v sovremennom mire*, XXIV International Scientific Conference, April 26–27, 2017: collection of scientific papers. (Vol. 4, Part 8, P. 54–59). Pereiaslav-Khmelnitsky. [In Ukrainian].
- Matsutskyi, V. M. (2014). Land and portable activities of the land community of left-bank Ukraine (1922–1930). *Suchasna ukrainistyka: naukovi paradyhmy movy, istorii, filosofii*, Proceedings of the IV International Scientific Conference: a collection of articles. (P. 185–196). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Intangible cultural heritage. *YuNESKO.* Retrieved from <https://ru.unesco.org/themes/nematerialnoe-kulturnoe-nasledie>. [In Russian].
- Grassroots budgets of Ukraine in 1926/27 of the Economic year (rayon, rural, land communities). (1926). Vol. 5, Issue 5, No 157. *Statystyka Ukrainy. Serii VI. Statystyka finansiv.* Kharkiv. [In Ukrainian].
- About general meetings of members of land communities. *Zemel'noe zakonodatel'stvo USRR i praktika po zemel'nyim sporam: collection of judgments and decisions.* (1925). Kharkov. [In Russian].
- The main texts of the International Convention on the Protection of Intangible Cultural Heritage.* (2016). Retrieved from https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts-2016_version-RU.pdf. [In Ukrainian].
- The report of the People's Agriculture Commission of the Ukrainian SSR for 1920.* (1921). Kharkov: Publication of the People's Commissariat of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. [In Russian].
- Petrovskiy, G. I. (1978). *Selected articles and speeches.* Kyiv: Polityvydav Ukrainy. [In Ukrainian].
- The practice of the Government Senate on peasant affairs.* (1914). St. Petersburg: Department of State Land Property. [In Russian].
- Soviet construction in Ukraine during the civil war (1919–1920): collection documents and materials.* (1962). Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. [In Ukrainian].
- A collection of documents on the land laws of the USSR and the RFSR. 1917–1954.* (1954). Moscow: State Publishing House of Legal Literature. [In Russian].
- Congresses of the Soviet Union of the USSR, allied and autonomous Soviet socialist republics:* (Collection documents). 1917–1936. (1959). Moscow: Politizdat. [In Russian].
- Ukraine: Statistical yearbook: 1929.* (1929). Kharkiv: Central Statistical Office of the Ukrainian Socialist Soviet Republic. [In Ukrainian].
- Economic policy of the USSR: The Collection of Documents.* (1947). Moscow: Gospolitizdat. [In Russian].
- Yakimansky, V. (1924). *To the results of the agrarian revolution in Ukraine: According to the questionnaire survey of 1922.* Kharkiv: Central Statistical Office of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 21.11.2020